

AHLÂK EĞİTİMİNDE KULLANILAN “HÜLÂSA-İ MEKÂRİM-İ AHLÂK” TAKİ SORU CEVAP TEKNİĞİNİN ANALİZİ*

Hasan Sabri ÇELİKTAŞ**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 30 Mayıs 2023, **Kabul Tarihi:** 20 Eylül 2023, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2023, **Atf:** Çeliktaş, Hasan Sabri. “Ahlâk Eğitiminde Kullanılan “Hülâsa-İ Mekârim-İ Ahlâk”Taki Soru Cevap Tekniğinin Analizi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (Eylül 2023): 685-710.

DOI: 10.33415/daad.1307358

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 30 May 2023, **Accepted:** 20 September 2023, **Published:** 30 September 2023, **Cite as:** Çeliktaş, Hasan Sabri. “Analysis Of The Question Answer Technique In Hülâsa-i Mekarim-i Ahlak Used In Moral Education”. *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 23/2 (September 2023): 685-710.

DOI: 10.33415/daad.1307358

Öz

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de eğitim öğretim sürecinin hemen her aşamasında kullanılan soru cevap tekniğinin önemi yadsınamaz bir gerçektir. Osmanlı mektep sisteminde kullanılan ders kitaplarından iyi bir şekilde faydalanmak için çoğu ders kitabı soru cevap şeklinde yazılmıştır. Bu tür kitaplar aynı zamanda bir ders materyali olarak da kullanılmıştır. Bunlardan bir tanesi de bu çalışmanın konusunu oluşturan *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk* isimli kitaptır. Eseri önemli kılan husus, soru cevap tekniğini kullanarak yazılmasının yanında nazari ahlaki merkeze almasıdır. Zira mektep sisteminin müfredatındaki ahlâk dersine ait diğer kitaplar ağırlıklı olarak vazife anlayışını merkeze alan bir yaklaşımla yazılmıştır. Çalışmamızın amacı; ahlâk eğitiminde kullanılan *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk* isimli eserdeki soru cevap tekniğinin

* Bu makale, ilk şekli Uluslararası Edirne’de Tasavvufî Hayat ve Hasan Sezâi-yi Gülşeni Sempozyumu’nda 15.10.2021’de sözlü olarak sunulan ve basılmayan “Hülâsa-i Mekârimü’l-Ahlâk: Ahlâk Eğitiminde Soru Cevap Tekniği” adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve değiştirilerek üretilmiş halidir.

** Dr., Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hseliktas@nku.edu.tr, Orcid: 0000-0001-5404-4824

analizini yapmaktır. Çalışmada cevabını aradığımız husus eserde kullanılan soru cevap tekniğinde nasıl bir yolun izlendiğini ve soruların niteliğinin ne olduğunu tespit etmektir. Bu bağlamda ortaya konulan problemin çözümünde nitel araştırma desenine uygun bir şekilde nitel veri toplama yöntemlerinden doküman incelemesine, verilerin çözümlenmesinde içerik analizine başvurulmuştur. Bu kapsamda öncelikle çalışmanın konusunu oluşturan eserdeki sorular sınıflandırılmıştır. Daha sonra eserde kullanılan soru cevap tekniğinin öğretim yöntem ve teknikleri ile mantık ilmi açısından analizi yapılmıştır. Sonuçta, kitaptaki soruların bilişsel ve duyuşsal alana hitap ettiği görülmüştür. Mantık ilminde varlığın anlaşılmasına ilişkin yöneltilen temel sorulardan en çok “nedir?” soru edatının kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar kavramlar: Din Eğitimi, Ahlak Eğitimi, Mekârim-i Ahlak, Soru Cevap Tekniği, Bilişsel ve Duyuşsal Alan

Analysis Of The Question Answer Technique In Hülâsa-i Mekarim-i Ahlak Used In Moral Education*

Hasan Sabri ÇELİKTAŞ**

Extended Abstract

686 | db

Since the first half of the 19th century in the Ottoman Empire, morality has been an essential part of the curriculum in the form of a separate course in the newly opened schools. Due to its importance, many moral books have been copyrighted for lessons. The statesmen, who cared about moral education, encouraged teaching *mekârim-i ahlâk* to contribute to students' development. Thereupon, Abdülkadir Bey created “Mekarim-i Ahlâk” as a textbook based on theoretical ethics. *Mekârim-i Ahlâk* can be described as the new version of the ancient *mekârim-i ahlâk* literature. To increase its effect on moral education, this book has been summarized and arranged as question and answer and turned into course material. We can express the results from analyzing the question and answer technique used in this work, which we examined under the title *Hülâsa-i Mekarim-i Ahlâk*.

It is typical for textbooks in different fields to be written by summarizing or using the question and answer technique in the period. While the textbooks are registered with the question and answer technique, the following principles have been adopted: To draw students' attention to the subject, to place topics in minds strongly, and to provide the lecturer with the opportunity to ask questions appropriate to the issues. It was seen that these principles were taken into consideration in the *Hülâsa-i Mekarim-i Ahlâk* that

* This study is an expanded version of the paper presented at the International Sufi Life and Hasan Sezâi-yi Gülşenî Symposium in Edirne.

** Ass. Prof., University of Tekirdağ Namık Kemal, Faculty of Theology, sabriceliktas@gmail.com, Orcid: 0000-0001-5404-4824

we examined.

The method’s main goal followed in the sequence of questions and answers in the work, which was created in eight sections, is to create a moral imagination in the interlocutors’ minds (primarily students). To achieve this goal, in the chapters, especially in the first abstract, the concepts are laid on the path that leads to moral imagination by forming an intertwined mental network. Abdülkadir Bey, who preferred the inductive method in the sequence of questions, tried to engage in an intellectual construction activity by grounding morality in the minds of his interlocutors. In the approach adopted by Abdülkadir Bey, the idea of morality is embroidered in the students’ minds, creating a vision. In creating the imagination, an effort was made to develop an attitude mentally and by appealing to the emotions.

The question and answer technique was analyzed within the framework of the science of logic and teaching methods and techniques. In this context, “What is it?” is the most fundamental question asked about understanding existence. It has been determined that the question preposition is used. With the question preposition “What is it?”, knowledge is tried to be built in the students’ minds. For example, to reach the definition of the concept of “moral science”, by asking what the nine concepts are, the students’ minds are knitted with the concepts that form the basis of the concept to be reached.

It has been found that logic is used in the question and answer technique and the science of eloquence. For the most part, the course aggravated by the definitions made in the book has been directed by answers given in different styles. Different style: In eloquence, an attempt was made to catch up with the form of expression conceptualized as *üslûb-ı hakîm* in the form of responding with a response that the addressee did not expect. Thus, although students are not given a direct definition, they are asked to develop an attitude about comprehension by highlighting its value and importance in their eyes. It can be interpreted that this situation contributes to the students in several ways. Firstly, stylistic diversity is provided. Although the questions were asked in certain types, the answers were beyond the monotonous patterns. As a second contribution, thanks to the qualified use of language, the literary tastes of the students were addressed. The contribution of literature to moral education has been tried to be used in terms of developing a person with *zevk-i selim*. Another vital contribution of *üslûb-ı hakîm* is that it touches the feelings of the interlocutors as well as the other answers that appeal to the minds. Connecting feelings is an undeniable fact in moral education.

As a result of the analysis of the questions in the *Hülâsa* in terms of teaching methods and techniques, it has been seen that convergent question types that require limited answers are predominantly used. Written in the genre of theoretical ethics, the book is knitted with a dense conceptual web. Concurrent types of questions addressing the knowledge and comprehension level have been preferred for introducing, and transferring concepts to students and moving them to their agenda. The issues learned

at the knowledge and comprehension level should be considered a background for subsequent learning. Therefore, convergent question types are intended to be used as a “stepping stone” to consolidate the ground for the advanced level.

Considering the principles adopted in this work, created using the question and answer technique, a practical course material can be prepared in today’s moral education.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren yeni açılan mekteplerde ahlâk, müstakil bir ders şeklinde müfredatta yerini almıştır.¹ Bu süreçte Tanzimat ricâlinin önemli şahsiyetlerinden Mehmet Sadık Rıfat Paşa'nın *Risâle-i Ahlâk*² isimli eseri uzun yıllar sıbyan mekteplerinde okutulmuştur. Daha sonra açılan rüşdiye, idadiye ve sultaniye gibi mekteplerdeki ahlâk dersinde okutulmak üzere vazife anlayışını da merkeze alan Musahhah Vezâif-i Etfâl, Rehber-i Ahlâk, Bergüzâr-ı Ahlâk, Ahlâk-ı Hamîde ve İlm-i Ahlâk gibi farklı eserler kaleme alınmıştır.³

Ahlâk alanında XX. yüzyıla gelindiğinde gerek mekteplerde okutulan gerekse muhataplarının istifadesine sunulan telif ya da derleme eserlerin hem sayı hem de tür bakımından zenginleştiği görülmektedir.⁴ Yayın dünyasının hızlandığı bu dönemde ahlâk alanına ait yeni tür eserler⁵ veya kadim eserlerin isimleri kullanılarak yeni suretleri ortaya çıkmıştır. Yeni suret olarak ifade ettiğimiz eserlere Mehmet Abdülkâdir'e ait *Mekârim-i Ahlâk*⁶ örnek verilebilir. Kadim *mekârimü'l-ahlâk* türü eserler rivayet merkezliken⁷ Abdülkâdir Bey'in kitabı, bu tür özelinde yeni bir suret kabul edilebilecek nazarî ahlâk merkezlidir. Nazarî ahlâk, insanın fiillerinin ve ruhî temayüllerinin kaynağını, çıkış yerini ve bunların sevk ve idârelerinin şekillerini tespit etmeye çalışmaktadır.⁸ İlm-i ahlâkı, hikmetin bir şubesi olarak kabul eden Abdülkâdir Bey, derslerde öğrencilerine tutturduğu notlardan hareketle oluşturulan eserini nazarî ahlâk türünde kaleme almıştır.

¹ Osmanlı Devleti'nde ilk seviyeden yüksek seviyeye kadar mekteplerde okutulan ders programlarındaki ahlâk dersi için bkz. *Maârif-i Umumiye Nezâreti'ne Merbût Bi'l-cümle Mekâtibin Ders Cetvelleridir* (İstanbul: Asır Matbaası, 1320).

² Mehmet Sâdik Rıfat Paşa, *Risâle-i Ahlâk* (Tophâne-i Âmire Matbaası, 1285).

³ Osmanlı Devleti'nde mekteplerde ahlâk dersinde senelere göre okutulan ders kitapları için bkz. İbnü'ş-Şeyh Nâfi Mahmud Cevad, *Maârif-i Umumiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* (Matbaa-i Âmire, 1338), 412; Ayrıca Tanzimat'tan itibaren mekteplerde okutulan ahlâk kitapları ve içerikleriyle ilgili bkz. Gülsüm Ağırakça Pehlivan, *Mekteplerde Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi (1839-1923)* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013).

⁴ Konusu ahlâk olan kitapların tespitine yönelik farklı zamanlarda birtakım denemeler olmuştur. Örnekleri için bkz. Bursalı Mehmet Tahir bin Rıfat, *Ahlâk Kitaplarımız* (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1325); Ağâh Sırrı Levend, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (1963), 89-115; Faruk Öztürk, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ahlak Kitapları", *Kebikeç* 9 (1998), 31-39.

⁵ Örneğin II. Meşrutiyet Dönemi'nde başlığında "din" kelimesi ile terkibi daha önce görülmemeyen ahlâk eserleri telif edilmiştir. Bkz. Abdullah Şevket (İçelli), *Ahlâk-ı Dinî* (İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1328); Ali Seydi, *Ahlâk-ı Dinî (Vezâif Nazariyesi Üzerine Müretteb)* (Dersâadet: Kanaat Matbaası, 1329); Ahmed Nazif, *Ahlâk-ı Diniye ve Vezâif-i İslâmiye* (İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1331).

⁶ Mehmet Abdülkâdir, *Mekârim-i Ahlâk* (Dersâadet: Kütübâne-i Saâdet, 1326).

⁷ İlk dönem mekârimü'l-ahlâk türü eserler için bkz. Suat Koca, *Hadis ve Ahlâk* (İstanbul: Kuramer, 2020), 169-176.

⁸ Ali Seydi, *Ahlâk-ı Dinî (Vezâif Nazariyesi Üzerine Müretteb)*, 6; Ferid, *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlâk* (Ankara: Vilayet Matbaası, 1339), 12-13.

İbtidaiye ve rüşdiye seviyesinde özel okul olarak eğitim veren Mekteb-i Saâdet'te⁹ hem müdürlük hem de muallimlik yapan Abdülkâdir Bey, söz konusu eseriyle ortak noktalara sahip özet mahiyetinde sorulu cevaplı olarak yeni bir eser daha kaleme almıştır. *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk*¹⁰ ismini verdiği bu eser çalışmamızın da konusunu oluşturmaktadır. Bu eseri önemli kılan bazı hususlar bulunmaktadır. Öncelikle eser, hadis ve rivayet merkezli kadim *mekârimü'l-ahlâk* edebiyatından farklı olarak ahlâkı, bir ilim kabul edip nazarı çerçevede ele almıştır. İkinci önemli husus ise eserde nazarı ahlâkın soru cevap tekniği esas alınarak tertip edilmesidir.

Hedef kitlesi rüşdiye seviyesindeki öğrenciler olan *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk*'in içeriğinde yazılış gerekçesiyle ilgili doğrudan bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte müellifi Abdülkâdir Bey'in *Mekârim-i Ahlâk* isimli diğer kitabının girişindeki bilgilerden hareketle *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk*'in yazılışına dair birtakım çıkarımlar yapmak mümkündür. Abdülkâdir Bey, *Mekârim-i Ahlâk*'in girişinde padişahın; maddi ve manevi ilerlemeye ulaşmanın ancak *mekârim-i ahlâkı* tahsil ve *fezâili* elde etmek ile nasip olacağını/kolaylaşacağını göz önünde tutarak bütün *mekâtibi İslâmiye*'de ilm-i ahlâk gibi mertebesi yüksek bir ilmin talim ve tedrisini irâde ve ferman buyurduğunu söylemektedir. Padişahın bu yöndeki irâdesi üzerine Abdülkâdir Bey, ahlâk dersinde kullanmak için yazma ve matbu eserlerden derleyerek öğrencilerine yazdırdığı notlardan oluşan *Mekârim-i Ahlâk* başlıklı kitabını kaleme aldığını aktarmaktadır.¹¹ Özel bir mektepte müdürlük yapan Abdülkâdir Bey, aynı zamanda bir muallim olarak derslere de girmiş ve bu derslerde kullanılmak üzere öğrencilerin seviyesine uygun tarih, coğrafya, Osmanlıca, Farsça, edebiyat ve ahlâk gibi farklı alanlarda çok sayıda ders kitabı kaleme almıştır.¹² Bu bilgilerden hareketle ders kitabı yazma konusunda tecrübesi bulunan Abdülkâdir Bey'in öğrencilerine ahlâk ile ilgili hazırlamış olduğu notlardan müteşekkil *Mekârim-i Ahlâk* başlıklı eserini, daha iyi anlaşılması amacıyla soru cevap şeklinde yeniden tertip ederek özetlediğini ve *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk* isminde kitaplaştırdığını söyleyebiliriz. Bu kanaati destekleyen en

⁹ 1904-1915 yılları arasında eğitim veren okul altı yıllıktır. 230 öğrencisi, 26 eğitimci kadrosu bulunmaktadır. Bkz. Nuri Güçtekin, "İstanbul'daki Özel İslam Mektepleri (1873-1922)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 22 (2012), 36.

¹⁰ Mehmet Abdülkâdir, *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk* (Dersâdet: Kütübhâne-i Saâdet, 1326) Bundan sonra metin içinde eserden "Hülâsa" olarak bahsedilecektir."publisher": "Kütübhâne-i Saâdet", "publisher-place": "Dersâdet", "title": "Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk", "author": [{"family": "Mehmet Abdülkâdir", "given": ""}], "issued": {"date-parts": [{"1326"}]}, "label": "page", "suffix": "Bundan sonra metin içinde eserden 'Hülâsa' olarak bahsedilecektir."}, "schema": "https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json"}]

¹¹ Mehmet Abdülkâdir, *Mekârim-i Ahlâk*, 2.

¹² Mehmet Abdülkâdir, *Çocuklarına Küçük Resimli Haritalı İslâm Tarihi* (Mürettibin-i Osmanîye Matbaası, 1329) Bu kitabın arka kapağında Mehmet Abdülkâdir'e ait "Muharririn Mektep Koleksiyonu" başlığında yirmi bir ders kitabının ismi verilmektedir.

önemli delil ise her iki eserin içeriğinin benzerliği ve temel kavramlara ilişkin tanımlamaların aynılığıdır.¹³ Bu kapsamdaki düşüncelerle kaleme alınan *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk*, yirmi dört sayfadır. *Hülâsa* başlığı altında sekiz bölümde ele alınan kitap yüz otuz altı soru ve bunlara verilen cevaptan oluşmaktadır.¹⁴

Üzerinde çalıştığımız eserin başlığındaki *hülâsa* kelimesi, kapsamlı içeriğe sahip bir kitabın ya da konunun kısaltılmış hâlini haber veren bir telif türüne isim olarak kullanılmaktadır. Konumuzu ilgilendiren dönemde, bir şeyin özü veya kısaca esası anlamlarına gelen *hülâsa* kelimesi ile oluşturulan terkipte derslerde okutulmak üzere kaleme alınan başka kitaplar da bulunmaktadır.¹⁵ Benzer şekilde *hülâsa* ile aynı kökten gelen *telhis* kelimesi de yaygın bir telif türüne isim olarak kullanılmıştır.¹⁶ Bu eserlerde konular belli başlıklar altında özetlenerek öğrencilerin istifadesine sunulmuştur. Üzerinde çalıştığımız eser de bu telif türünün bir örneği olup özet mahiyetindedir. Diğerlerinden farklı olarak konuyu soru cevap tekniğiyle vermektedir. Bir eseri *sualli cevaplı* olarak tanzim etmek de ayrı bir telif türü olup mekteplerde okutmak üzere soru cevap tekniği ile çok sayıda ders kitabı yazılmıştır.¹⁷ Buradan hareketle *hülâsanın* ve *soru cevap tekniğinin* dönemin mekteplerinde ders materyali oluşturmada yaygın bir şekilde kullanıldığını söyleyebiliriz. Soru cevap tekniğinin, ders materyali ya da telif türü olmasının yanında o dönemin eğitim öğretim konulu yayınlarında bir öğretim tekniği olarak derslerde kullanımına ilişkin de muallimlere tavsiyelerde bulunmaktadır.¹⁸ Ders içeriğinin özetlenmesi ve meselelerin sorulu cevaplı olarak düzenlenmesi konunun, öğrencilerin anlayışına uygun hâle getirilmesi bakımından önem arz etmektedir.

Soru cevap tekniği Osmanlı Devleti’nde mektep sistemi içerisinde gerek ders ortamlarında gerekse ders materyallerinde yoğun bir şekilde

¹³ Örneğin ilm-i ahlâk tanımı her iki eserde de aynıdır. Karşılaştırma için bkz. Mehmet Abdülkâdir, *Mekârim-i Ahlâk*, 10-11; Mehmet Abdülkâdir, *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk*, 4.

¹⁴ Kitabın son sorusunun numarası 140’tır. Ancak kitapta 69 ve 100 rakamları atlandığı için toplamda 138 madde bulunmaktadır. İki maddede soru edatı olmadığı için de toplamda 136 soruya ulaşılmaktadır. 83. sorunun rakamı da sehven 43 şeklinde numaralandırılmıştır.

¹⁵ Örnek olarak bkz. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Hülâsa-i Coğrafya-yı Umumi* (İstanbul, 1309); Habib Efendi, *Hülâsa-i Rehnümâ-yı Fârisî* (İstanbul: Karabet, 1316); Hüseyin Hıfzı, *Hülâsa-i Tarih-i İslâm* (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1324).

¹⁶ Telhis türüne şu eserler örnek verilebilir: Hüseyi Râci, *Telhisü’l-İnşâ* (İstanbul: Âlem Matbaası, 1312); Kazım, *Telhis-i Hukuk-ı Mevzua* (İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsi, 1313); Mustafa, *Telhisü’l-Mülâhhas İlmihâl* (Dersââdet, 1324).

¹⁷ Örneğin bkz. Hüseyin Hıfzı, *Sualli ve Cevaplı Muhtasar İlmihâl* (Dersââdet: Selanik Matbaası, 1328); Hüseyin Hıfzı, *Zübde-i Mantık yahut Sualli Cevaplı İsgoci* (Dersââdet: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1322); Hüseyin Hıfzı, *Sualli Cevaplı Musavver Talim-i Coğrafya* (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1324); Bu dönemde soru cevaplı başka bir mantık eseri için bkz. Süleyman Zühdf Zıştovi, *Mantiku’l-Tayr Risâlesi* (Dersââdet: Mahmud Bey Matbaası, 1304).

¹⁸ “Tedrisâtta İsticvâb”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası* 1/10 (1326), 177-180.

kullanılmıştır. Dönemin eğitim alanının öncü ismi Selim Sabit Efendi (1829-1911), öğretim yöntemleri hususunda, muallimlere bazı tavsiye ve yönlendirmelerde bulunmakta; derslerde soru cevap tekniğinin kullanımını teşvik etmektedir. Selim Sabit Efendi, örnek olarak tarih dersinde nasıl bir öğretim yöntemi benimsenmesi gerektiğini muallimlere adım adım göstermektedir. Bu öğretim yönteminde sırasıyla önce konunun öğretmen tarafından özetlenerek *tahkiye* ve *takrir* tarzıyla anlatılması; akabinde öğrencilere bu konunun kitaptaki yerinin okutulması istenmektedir. Sonraki günde ise konu, bu sefer öğrencilere *tahkiye* ve *takrir* tarzıyla anlatılmalıdır. Bunun üzerine konunun içerdiği önemli olayların nedenleri ile sonuçları; oluş tarihleri ve yerleri hakkında soru cevap tekniği kullanılarak öğrencilere alıştırmalar yaptırılması tavsiye edilmektedir.¹⁹ Soru cevap tekniğinin derslerde kullanımını önemseyen bir başka eğitimci de Sâti Bey'dir (1880-1968). Ona göre *terbiye-i fikriyeye* hizmet edebilmesi için dersler öğretmenler tarafından birer *dikkat idmanı* haline getirilmelidir. Dersleri *dikkat idmanı* haline getirmek için ise öğretimin anlaşılır bir şekilde ve soru cevap tarzında işlenmesi tavsiye edilmektedir.²⁰ Osmanlı mektep sisteminin eğitim öğretime yaklaşımının genel görüşünü yansıttığını düşünerek örnek verdiğimiz bu iki eğitimcinin muallimler üzerindeki etkisini hem derslerde hem de ders kitaplarında görmek mümkündür.

692 | db

Soru cevap tekniği uygulamalı bir şekilde derslerde kullanıldığı gibi ders kitaplarının yazımında da tercih edilen etkili bir tekniktir. Yukarıda örnekleri verildiği üzere Osmanlı Devleti'nin özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mektepler için soru cevap tekniği kullanılarak müfredattaki hemen her derse ait nitelikli kitaplar yazılmıştır. Önemli bir ders materyali görevi de gören bu kitapların neden soru cevap şeklinde yazıldığı üzerinde durulmalıdır. Bu sorunun cevabına ilişkin Mihrî'nin bir ders kitabı olarak kaleme aldığı *Mutavvel Sarf-ı Osmanî*'ye yazdığı ön sözde bir fikir bulabiliriz. Kitapta sarfa ilişkin bütün kaidelerin soru cevap tarzında gösterilmesine gerekçe olarak birtakım açıklamalarda bulunmaktadır. Soru cevap tarzının en önemli faydasının öğrencilerin dikkatlerini konuya çekmek ve meseleleri güçlü bir şekilde zihinlerine yerleştirmek olduğunu ifade etmektedir. Bu gerekçe Sâti Bey'in dersleri *dikkat idmanı* hâline getirme tavsiyesini hatırlatmaktadır. Ayrıca eseri soru cevap şeklinde düzenlemenin dersi veren hocaları, her bir kurala uygun istenilen türde soru yazma külfetinden de kurtaracağını söylemektedir. Bunun yanında bu tarzın uygulanmasının talebeyi de kendilerinden istenilen doğru cevabı verme noktasında güçlü kıldığını ilave etmektedir.²¹ Bu açıklamaların yukarıda görüşleri verilen eğitimcilerin düşüncelerine

¹⁹ Selim Sabit, *Rehnümâ-yı Muallimîn* (Dâru't-tibâati'l-âmire, ts.), 24-25.

²⁰ Sâti Bey, *Fenn-i Terbiye* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 208-209.

²¹ Mihrî, *Mutavvel Sarf-ı Osmanî* (Dersâdet: Matbaa-i Nişan Berberyan, 1304), 4.

muvafık olduğu görülmektedir. Buradan hareketle bir ders kitabının soru cevap şeklinde düzenlenmesinde şu ilkelerin dikkate alındığını söyleyebiliriz:

- Öğrencilerin dikkatlerini konuya çekmek
- Konuları zihinlere güçlü bir şekilde yerleştirmek
- Ders hocasına konulara uygun soru yöneltme imkânı sunmak

Çalışmamızın konusu olan *Hülâsa* yazılırken kullanılan soru cevap tekniğinde de bu ilkelerin dikkate alındığını söyleyebiliriz. Bu noktada çalışmamızın amacı, kadim *mekârimü'l-ahlâk* edebiyatının son örneklerinden olan bu eserde kullanılan soru cevap tekniğinin analizini yapmaktır. Çalışmada cevabını aradığımız husus eserde kullanılan soru cevap tekniğinde nasıl bir yolun izlendiğini ve soruların niteliğinin ne olduğunu tespit etmektir. Üzerinde çalıştığımız konuyla ilgili incelenen alan yazında *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk* hakkında yapılmış bir çalışmaya rastlayamadık. Bu açıdan bakıldığında çalışmanın neticesinde elde edilen sonuçların hem günümüz ahlâk eğitiminde soru cevap tekniğinin kullanımına hem de ahlâk edebiyatına bir katkı sunması arzu edilmektedir.

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma desenine uygun bir şekilde nitel veri toplama yöntemlerinden doküman incelemesi yolu esas alınmıştır. Doküman incelemesi, araştırılan konu hakkındaki yazılı malzemenin analizini kapsamaktadır.²² Çalışmanın verilerini *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk* isimli eserde yer alan 136 soru ve bunlara verilen cevaplar oluşturmaktadır. Verilerin çözümlenmesinde ve yorumlanmasında içerik analizine başvurulmuştur. İçerik analizinde asıl amaç, toplanan verilerin sağlıklı bir şekilde açıklanabilmesi için kavram ve ilişkilere ulaşmaktır.²³ Bu kapsamda veriler frekans ve yüzdelikleri hesaplanarak tablo haline getirilmiş; sorulara verilen cevaplardan hareketle tema ve kategoriler oluşturulmuştur.

Soruların analizi yapılırken meseleye iki yönden yaklaşılmıştır. Bunlardan ilkinde öğretim yöntem ve teknikleri açısından soru cevap tekniğinde kullanılan soru türlerinin sınıflandırılması çerçevesinde bir değerlendirme yapılmıştır. Bunun sebebi; incelediğimiz kitabın, dersine girdiği öğrencilerin istifadesi için bizzat kendi öğretmenleri tarafından kaleme alınması ve bir ders materyali şeklinde hazırlanmış olmasıdır. Bu bağlamda öncelikle soru edatları ve bunlara verilen cevapların içeriği incelenerek kodlar oluşturulmuştur. Tema, kategori ve kodlar oluşturulurken uzman görüşüne başvurulmuş ve görüş birliği sağlanarak tabloya son hali verilmiştir.

²² Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011), 187.

²³ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 227.

Kodlar oluşturulurken sorulara verilen cevapların niteliği dikkate alınmıştır. Çünkü aynı soru edatıyla kurulan sorulara verilen cevaplar farklılık göstermektedir. Örneğin *nedir?* soru edatının yöneltildiği bir soruya tanım yapılarak cevap verilirken aynı soru edatıyla yöneltilen başka bir soruya ise sınıflandırma yapılarak cevap verilmektedir. Bu durum son derece dikkat çekicidir. Bu nedenle analizde cevapların niteliği esas alınmıştır. Kodlamalara ilişkin şu örnekler verilebilir:

“8. Soru: *İnsan nedir?*”

Cevap: İnsan, ahsen-i takvim üzere yaratılmış akıl ve fikir ihsanıyla hayvanat-ı sâireden tefrik olunmuş ruh-ı manevi ve irâde-i cüz’iyye ile tebcil buyrulmuş bir eşref-i mahlukattır.”

Bu örnekte *nedir?* sorusunun cevabında doğrudan tanım yapılmıştır. Bunun gibi *nedir?* soru edatıyla yöneltilen 59 sorunun cevabında doğrudan tanım yapıldığı için bunlar *tanımlama* şeklinde kodlanmıştır. Benzer şekilde *neye derler?*, *ne demektedir?*, *nasıl?*, *ne yolda?* soru edatlarıyla yöneltilen soruların yanıtında da tanım yapılarak karşılık verildiği için bunlar da *tanımlama* koduna dâhil edilmiştir. Bir diğer örneğimiz şu şekildedir:

“36. Soru: *Kuvâ-yı bâtuniye nedir?*”

Cevap: Kuvâ-yı bâtuniye, sıfât-ı müessire olmak itibariyle kuvve-i ilmiye, kuvve-i gadabiye, kuvve-i şehviye namlarıyla üç hâssa üzerine tevcih olunmuştur.”

Bu örnekteki *nedir?* sorusunun cevabında tanım yapmak yerine sorulan şeyin kaçça ayrıldığı bildirilerek sınıflandırma yapılmıştır. Buradaki gibi *hangileri?*, *kaç?*, *nasıl?* ve *ne tevellüt?* soru edatlarıyla yöneltilen 15 sorunun cevabında sınıflandırma yapıldığı için bu tür soru edatları da *sınıflandırma* şeklinde kodlanmıştır. Diğer örneğimiz aşağıdadır:

“47. Hikmet hakkında vâki olan ayet-i kerime nedir?”

Cevap: Esteîzü billâh, “وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا”²⁴ ayet-i celilesidir.”

Bu örnekteki *nedir?* soru edatıyla yöneltilen sorunun cevabında ise talep edilen şeye karşılık delil getirilmektedir. Bunun gibi *ne ile?* ve *ne yolda?* soru edatlarıyla yöneltilen 10 sorunun cevabında delillendirme yapıldığı için bu tür soru edatları *delillendirme* şeklinde kodlanmıştır. Başka bir örneğimiz:

²⁴ Bakara, 2/269.

“23. Ulemâ-yı ahlâk yani hukemâ-yı ızâm tehzîb-i ruh hakkında ne buyurmuşlardır?”

Cevap: Hukemâ tehzîb-i ruh için hem ef’âl hem hissiyâtı hem de efkâr ve idrâkâtı yani kuvâ-yı selâseyi tehzîb muktezidir, buyuruyorlar.”

Yukarıdaki soruya verilen cevapta sorulan şey hakkında bir görüş istenmektedir. Benzer cevapların verildiği *ne diyor?* ve *nedir?* soru edatlarıyla yöneltilen 8 sorunun cevabında kişilerin görüşleri sunulduğu için bu tür soru edatları da *görüşe başvurma* şeklinde kodlanmıştır. Bir diğer örneğimiz aşağıdadır:

“98. Soru: Adlin ifrat ve tefriti nedir?”

Cevap: Bu kuvvetin ifrat ve tefriti olmayıp adalet müntefî olduğu surette yalnız mukabili olan cevr tahakkuk eder.”

Buradaki *nedir?* soru edatıyla ilk bakışta tanım istendiği düşünülmektedir. Ancak cevaba bakıldığında tanım yerine sorulan şey hakkında bir açıklama yapılmıştır. Bu sebeple benzer cevapların verildiği *nedir?* ve *ne ile?* soru edatları ile yöneltilen 14 sorunun cevabında açıklama yapıldığı için bu tür soru edatları *açıklama* şeklinde kodlanmıştır.

Böylece *tanımlama*, *sınıflandırma*, *delillendirme*, *görüşe başvurma* ve *açıklama* şeklinde kodlar ortaya çıkmış; bunlara ilişkin analiz ve yorum bulgular kısmında verilmiştir.

db | 695

Soruların analizinde ikinci olarak mantık ilminde yöneltilen sorular çerçevesinde değerlendirme yapılmıştır. Bunun sebebi mantık ilminin, *Hülâsa*'nın telif edildiği dönemde ilimle uğraşanların ve eğitimcilerin düşünce dünyalarını şekillendiren bir ilim olarak etkinliğini sürdürmesidir. Ayrıca kitapta verilen kavramlara ilişkin tanımların ve tariflerin mantık ilminde çerçevesi çizilen tanım teorisine²⁵ göre yapılması da bir başka sebep olarak ön plana çıkmaktadır. Bu doğrultuda mantık ilminde varlığın anlaşılmasına ilişkin yöneltilen temel sorulara göre *Hülâsa*'daki soru edatları ayrıca sınıflandırılarak soruların bunlardan hangisinin kapsamına girdiği açıklanmıştır.

Bulgular ve Yorum

Hülâsa'da kullanılan soru edatlarının dağılımı aşağıdaki Tablo 1'de yer almaktadır. Eserde temelde beş tür soru edatı kullanıldığı görülmektedir. Bunların frekansları ve yüzdeler dilimleri aşağıdaki şekildedir.

²⁵ Tanım teorisi için bkz. İbrahim Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 120-129.

Soru edatı türü	f	%	
Ne	Nedir?	92	67,6
	Neye derler?	11	8,1
	Ne buyurmuş/ne diyor?	9	6,6
	Ne demektir?	5	3,7
	Ne ile/ne nam ile?	2	1,5
	Ne tevellüt etmiş/ne hasıl olmuş?	2	1,5
	Ne yolda tarif buyurmuş?	1	0,7
Hangileridir?	6	4,4	
Kaç?	4	3	
Nasıl (tarif buyurmuşlardır)?	3	2,2	
Niçin?	1	0,7	
Toplam	136	100	

Hülâsa'da kullanılan soru edatlarına bakıldığında *ne?* ile başlayan toplamda yüz yirmi iki soru cümlesi kurulmuştur. Dolayısıyla sorulara yön veren aslî unsurun %89,7 oranla *ne?* soru edatı olduğu görülmektedir. İkincisi ise altı soru ile *hangileri?* soru edatıdır. Sonra sırasıyla dört soruda *kaç?*; üç soruda *nasıl?* ve bir soruda *niçin?* soru edatları kullanılmıştır. 81. ve 99. maddede cümle sonunda soru işareti konulmasına karşın soru edatı kullanılmamıştır. Soru edatlarının toplam soru sayısına oranı da tabloda verilmiştir. Soruların analizi öncelikle öğretim yöntem ve teknikleri çerçevesinde ikinci olarak da mantık ilmi çerçevesinde yapılmıştır.

696 | db

Öğretim Yöntem ve Teknikleri Açısından

Yöneltildiği andan itibaren zihinleri harekete geçiren soru, insanlar arasındaki iletişimi başlatan ve devam ettiren önemli bir bilişsel faaliyettir. Zihin sorulan şey üzerinde faal bir şekilde çok yönlü düşünmeye başlar. Düşünme faaliyeti başladıktan sonra tanımlama, anlama, yorumlama, eleştirme, yeniden üretme gibi birçok husus devreye girer. Bunlar aynı zamanda bir eğitim ortamında öğrenci öğretmen iletişiminde ulaşılmaya çalışılan bilişsel beceriler arasındadır. Eğitim öğretimde bilişsel becerileri kazandırmak için en sık kullanılan tekniklerden birisi insanlığın eğitim macerasının başladığı anla birlikte varlığını kabul edebileceğimiz soru cevap tekniğidir.

Hülâsa'nın ders materyali olarak kullanılmasını göz önünde bulundurduğumuzda soru ve cevapların öğrenmeye katkısının hangi seviyede olduğu önem arz etmektedir. Bir dersin ve daha özelinde bir konunun öğrenciler tarafından bilinmesi, anlaşılması, yeni durumlara uyarlanabilmesi; daha ileri düzeyde öğrenilmesi ve tahlil edilerek konunun yapısına ilişkin çıkarımlarda bulunulabilmesi için sorular anahtar işlevi

görmektedir. Öğrencilerin zihinlerinin yeni konulara açılması ve burada derinleşmesi için öğretmenler soruları farklı şekillerde inşa ederek kullanmaktadırlar. İnşa sürecinde sorular sınırlı cevabı gerektiren ya da kapsamlı cevabı gerektiren şeklinde iki grupta değerlendirilebilir. Birinci gruptakiler cevabı tek ya da mahdut sayıda tepki ile sınırlandıran *yakınsak* (doğrudan) soru türleridir. Bu türden sorular için öğrencinin, cevabı önceden duymuş veya okumuş olması nedeniyle yalnızca bazı bilgileri hatırlaması yeterlidir. İkinci gruptakiler ise öğrencileri genel ya da açık cevap vermeye sevk eden *ıraksak* (dolaylı) soru türleridir.²⁶ Bu soru türlerine cevap verilebilmesi için de bilgilerin hatırlanması ya da yeniden açıklanması yeterli olmamakta, zihinlerin ileri düzeyde işletilmesi gerekmektedir.

İnşa sürecinde sorular seviyelerine göre sınıflandırılarak oluşturulabilir. Soruların seviyelerine göre ayrılmasında kullanışlı tasniflerden biri Bloom’un (ö. 1999) öncülüğünde yapılan bilişsel alana yönelik sınıflamadır.²⁷ Bloom ve arkadaşları bilişsel alan basamaklarını bilgi, kavrama, uygulama, analiz, sentez ve değerlendirme şeklinde tasnif etmişlerdir. Bunlardan ilk üçü bir bilgiyi hatırlamayı, açıklamayı ve yeni bir örnekte veya durumda kullanmayı gerektirmektedir. Diğerleri ise bir bilginin ya da konunun çözümlenmesi, onun hakkında farklı bir bakış açısı geliştirilmesi ve bir ölçüte göre yorumlanması gibi daha karmaşık bilişsel işlemlere ihtiyaç duymaktadır. Yukarıda tanımlanan *yakınsak* soru türleri, öğrencilerden genellikle bilgi ve anlama basamaklarında yanıt vermesini beklerken *ıraksak* sorular, öğrencilerden ağırlıklı olarak uygulama, analiz, sentez ve değerlendirme basamaklarında cevap vermesini bekler.²⁸

Bu bağlamda *Hülâsa*’daki soru türlerine göre cevapların niteliği analiz edildiğinde ortaya çıkan kodların genel olarak *yakınsak* soru türleri kapsamında olduğu görülmektedir. Tablo 2’de sorulara verilen cevaba göre soruda istenen hususlar üzerinde yapılan içerik analizi neticesinde ortaya çıkan bulgular verilmiştir.

²⁶ Gray D. Borich, *Etkili Öğretim Yöntemleri “Araştırma Temelli Uygulama”*, çev. M. Bahattin Acat (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2017), 228-229.

²⁷ Benjamin S. Bloom (ed.), *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals-Handbook 1 Cognitive Domain* (Michigan: Longmans, 1956); Bloom taksonomisinin güncelleştirilmiş biçimi için bkz. Lorin W. Anderson, David R. Krathwohl (ed.), *Öğrenme Öğretim ve Değerlendirme İle İlgili Bir Sınıflama*, çev. Durmuş Ali Özçelik (Ankara: Pegem Akademi, 2021).

²⁸ Seviyelerine göre soru örnekleri için bkz. Borich, *Etkili Öğretim Yöntemleri “Araştırma Temelli Uygulama”*, 230-236.

Tablo 2: Soruda istenen hususlara ilişkin oluşturulan bilişsel alan tema, kategori ve kodlar

Tema	Soru Türleri	Kategori	Kod	Soru Edatları	f	Toplam
Bilişsel Alan	Yakınsak Soru	Bilgi basamağı	Tanımlama	Nedir?	46	59
				Neye derler?	7	
				Ne demektir?	4	
				Nasıl?	1	
				Ne yolda...?	1	
			Sınıflandırma	Hangileri?	6	15
				Kaç?	4	
				Nedir?	2	
				Nasıl?	1	
				Ne tevellüt?	1	
			Açıklama	Nedir?	12	14
				Niçin?	1	
				Ne ile?	1	
			Delillendirme	Nedir?	8	10
Ne ile?	1					
Ne yolda...?	1					
Görüşe başvurma	Ne buyurmuşlar?	6	8			
	Ne diyor?	2				
Toplam						106

Tablo 2'deki cevaplar incelendiğinde soruların çoğunluğuna tanımla karşılık verildiği görülmektedir. Bununla birlikte soru edatı normalde bir tanım yapılmasını gerektiren tarzda yöneltilmesine karşın verilen cevapların bir kısmı ise tanım şeklinde gelmemektedir. Bu tür durumlarda verilen cevabın niteliğine göre yapılan analizde *tanımlama*, *sınıflandırma*, *açıklama*, *delillendirme* ve *görüğe başvurma* şeklindeki kodlar ortaya çıkmıştır. Kodlamada kullanılan kavramlar yakından incelendiğinde bunların, üzerinde bilişsel anlamda işlem yapılmasını gerektiren bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla burada belirtilen beş kod ağırlıklı olarak bilişsel alan kapsamında kabul edilmektedir. Kodlamaların ilgili olduğu cevaplar, hazır verilen bir bilgiyi tekrar etmek şeklinde olduğu için ileri düzeyde bir zihinsel işlem gerektirmemektedir. Bu sebeple beş kod, bilişsel alanın bilgi basamağına yerleştirilmiştir. Sorulara verilen cevaplar üzerindeki incelemede 106 sorunun bilişsel alanın bilgi basamağında yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda bilişsel alan tema olarak bilgi basamağı da kategori olarak kabul edilmiştir.

Tablo 2’de görüldüğü üzere bilişsel alanın sadece bilgi basamağı kategorisinde sorular bulunmaktadır. Bu kategoriye ait sorular da *yakınsak* soru türleri kapsamındadır. Üst düzey düşünme becerileri gerektiren *ıraksak* soru türü ise bulunmamaktadır. *Hülâsa*’da *yakınsak soru* kapsamındaki sorular toplamda 106 adettir.

Bu noktada *Hülâsa*’da *yakınsak soruların* ağırlıklı olarak kullanılmasının nedenleri üzerinde durulmalıdır. Kitabın hitap ettiği kesim rüşdiye seviyesindeki öğrencilerdir. Bu seviyedeki öğrenciler 9-12 yaş aralığında kabul edilebilir. Bilişsel gelişim dönemi açısından bu yaş grubu somut işlemler döneminin sonunda soyut işlemler döneminin başındadır.²⁹ Bu nedenle yakınsak soruların yapısı gereği öğrencilerin bilişsel gelişim seviyesine uygun bir şekilde cevapların bilgi basamağında verilmesi makul karşılanabilir. Ayrıca girişte belirtildiği üzere *Hülâsa* nazarı ahlâk türünde kaleme alınmıştır. Nazarı ahlâk kapsamının genişliği sebebiyle yoğun bir kavramsal ağla örülmüştür. Bu bağlamda kavramların öğrencilere tanıtılması, aktarılması, onların gündemine taşınması gerekmektedir. Bu durum da metinde ortaya çıkan kodlardan hareketle söylenecek olursa kavramların tanımının yapılması, sınıflandırılması, delillendirilmesi ve neyle ilgili olduğunun açıklanması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

Öğrencilerin ders ortamında nazarı ahlâkla ilgili kavramlarla ilk defa karşılaştıkları düşünüldüğünde ileri sürülen sebebin haklılığı ön plana çıkmaktadır. Bilgi basamağında öğrenilecek hususlar sonraki öğrenmelerin bir alt yapısı kabilinde düşünülmelidir. Alt yapı oluşturulmadan ve dahası kavramsal çerçeve sağlanmadan bir sonraki aşamaya geçilmesi kavramların anlaşılmasını zorlaştıracaktır. Bu da şüphesiz konunun öğrenciler tarafından hakkıyla öğrenilmesini engelleyecektir. *Hülâsa*’nın neticede bir ders kitabının özeti olduğu göz önünde bulundurulursa *yakınsak* soru türlerinin ağırlıkta olması daha makul izah edilebilir. Zira burada amaç özetlemek ve konuya ilişkin gerçekleri doğrudan vermek olduğu varsayılırsa soruların çoğunlukla bilgi basamağında gelmesi de doğal karşılanabilir. Abdülkâdir Bey bir anlamda *yakınsak* soru türlerini *atlama taşı*³⁰ olarak kullanmakta ve daha ileri seviye öğrenme için bilgi zeminini sağlamlaştırmak istemiş olmalıdır. Dolayısıyla bir kavram ya da konuya ilişkin bilgi temelini sağlamlaştırdıktan sonra bir üst seviye bilişsel alan basamaklarına geçmek daha mümkündür.

Tablo 2’deki verilere göre kitapta *yakınsak* soru türlerinden ağırlıklı olarak *nedir?* soru edatı kullanılmıştır. Bu soru edatıyla öncelikle öğrencilerin zihinlerinde ahlâk ilmine ilişkin kavramsal bir çerçeve oluşturmak istenmiştir. Mantık ilminde *nedir?* soru edatının bütün

²⁹ Şerife Işık (ed.), *Eğitim Psikolojisi* (Ankara: Pegem Akademi, 2020), 103-106.

³⁰ Borich, *Etkili Öğretim Yöntemleri “Araştırma Temelli Uygulama”*, 232.

sorulardan önce geldiği ifade edilmektedir.³¹ Öğrencilerin zihinlerinde öncelikle ahlâka ilişkin kavramsal çerçeve oluşturulacak ki bundan sonra öğrenci ahlâkla ilgili kavramların, özelliklerin veya durumların birbirine nispetine ilişkin sorgulamada bulunsun.

Hülâsa'nın ilk bölümü olan birinci hülâsada soru diziliminin birbirini destekler başka bir anlamda tamamlar-bütünler şekilde yapıldığını görüyoruz. *Ahlâk nedir?* sorusu ile başlayan birinci hülâsada on beş soru bulunmaktadır. Daha sonra sırasıyla huy, nefis, ruh, akıl ve insan kavramlarının ne olduğu sorularak tanımları verilmektedir. Bu kavramsal çerçevenin zemini üzerine *ilm-i ahlâk* kavramının tanımına geçilmektedir.³² Burada benimsenen usul bir lahanaya benzetilebilir. Zira en içteki *ilm-i ahlâk* tanımına ulaşmak için sırasıyla ahlâk, hulk, huy, nefis, ruh, insan, beden-i mahsus ve vücûd-ı beşer kavramları birbiriyle ilişkilendirilip tek tek açılarak öze ulaşılmaktadır. Başka bir benzetmeyle ifade edilecek olursa bahsi geçen kavramlar basamak basamak açıklanarak zirvedeki *ilm-i ahlâk* kavramına ulaşılacak yolların taşları döşenmektedir. Benzetmelerden hangisi dikkate alınırsa alınsın burada Abdülkâdir Bey tarafından yapılmak istenen şey, muhataplarının öncelikle öğrencilerinin zihinlerine *ilm-i ahlâk* kavramını temellendirecek fikrî bir inşa ameliyesidir. Bu kavramın tanımı ilk başta da verilebilirdi; ancak bu tercih edilmeyerek *ilm-i ahlâk* ait unsurlar tek tek açıklanarak bütüne ulaşılma istenmiştir. Bunun da bilinçli bir tercih olduğunu söylemek mümkündür. Abdülkâdir Bey böyle yaparak mantıktaki tümevarım yöntemini kullanmıştır.

Bununla birlikte yapılan kodlamalara göre *Hülâsa*'daki geri kalan 30 soru bilişsel alan kapsamında değerlendirilmemiştir. Analizde ortaya çıkan *kavramın değeri* şeklinde kodlanan soruların cevapları yakından incelendiğinde bunların bilişsel alandan ziyade duyuşsal alana hitap ettiği görülmektedir. Duyuşsal alan, "bir hissi vurgulama tonu, bir duyguyu kabul etme ya da reddetme derecesi" olarak anlaşılmaktadır.³³ Duyuşsal alan kapsamında bir davranışın ya da bir bilginin benimsenmesi ona karşı tavır veya tutum geliştirmesi söz konusudur. Bu kapsamda duyuşsal alana ilişkin davranışların, öğrencilere kazandırılacak olan ilgi, istek ve tutum gibi istendik duygusal özellikleri gösterdiği ifade edilmektedir.³⁴ Tablo 3'te soruda istenen hususlara ilişkin oluşturulan duyuşsal alan teması, kategori ve kodlama yer almaktadır.

³¹ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mî 'yâru 'l-İlm*, çev. Ali Durusoy (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 362.

³² Mehmet Abdülkâdir, *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk* (Dersâdet: Kütübhâne-i Saâdet, 1326), 3.

³³ Peter F. Oliva - William II R. Gordon, *Program Geliştirme*, çev. Kerim Gündoğdu (Ankara: Pegem Akademi, 2018), 356.

³⁴ Ali Arslan - Cevat Eker (ed.), *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Ankara: Nobel Yayınları, 2020), 41.

Tablo 3: Soruda istenen hususlara ilişkin oluşturulan duyuşsal alan teması, kategori ve kodlar

Tema	Kategori	Kod	Soru Edatları	f	Toplam
Duyuşsal Alan	Alma Basamağı	Kavramın değeri	Nedir?	24	30
			Neye derler	4	
			Ne demektir?	1	
			Nasıl?	1	

Kavramın değeriyle ilgili kodlamaya örnek olarak aşağıdaki soru verilebilir:

“30. Soru: Terbiye-i hissiye nedir?”

Cevap: Hissiyât, beşeriyenin zinet ve şerefi ve en büyük imtiyaz ve fazileti olmakla tehzib ve tezkiye derece-i vücûbdadır.”

Buradaki *nedir?* soru edatına verilen cevapta tanım ya da sınıflandırma gibi bilişsel bir karşılık verilmemiş bunun yerine sorulan şeyin önemi ve değeri üzerinde durmak tercih edilmiştir. Cevapta “zinnet, şeref, en büyük imtiyaz” gibi sıfatlar arka arkaya kullanılarak dikkatler sorulan şeyin üzerine çekilmek istenmiştir. Bir metinde sıfatların yoğun bir şekilde kullanılması, okuyucunun ilgisini üzerinde durulan şeye çekerek onun duygularını harekete geçirmeye hizmet etmektedir.

Bunun gibi Tablo 3’te verilen *neye derler?*, *ne demektir?* ve *nasıl?* soru edatlarıyla yöneltilen 30 sorunun cevabında sorulan kavramın değeri ve önemi üzerinde durularak karşılık verildiği için bu tür soru edatları *kavramın değeri* şeklinde kodlanmıştır. Tema olarak belirlenen duyuşsal alanın da kendi içinde sınıflandırılması söz konusudur. Bu sınıflandırmalardan ilki olan alma basamağında muhatabın duyuşsal davranış geliştireceği kavram, görüş vs. ile ilk defa karşılaşması söz konusudur.³⁵ Bu sebeple öğrencilerin bu kavramlarla ilk karşılaşmaları olduğu ve kavramın önemi onların dikkatlerine sunulduğu için alma basamağı kategorisine yerleştirilmiştir.

Netice itibarıyla üzerinde çalıştığımız Hülâsa, bir ahlâk kitabı olması nedeniyle içindeki konu ve kavramlar öğrencilerin gündemine sadece bilişsel yönden taşınmakla yetinilmemiş duyuşsal yönden de taşınmıştır. Ahlâk eğitiminde öğrencilerin davranışlarını güzelleştirme hedefine sadece ahlâkî meselelerin tanınması ya da bilinmesi ile ulaşılmaz. Bunun yanında ahlâkî meselelere ilişkin öğrencilerin tutumlarını da yönlendirmek gerekmektedir. Duyuşsal alan kapsamındaki soru ve cevapların bu işlevi yerine getirmek için kullanılması mümkündür.

³⁵ Arslan - Eker, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, 41.

Mantık İlmi Açısından

Mantık ilminde soru sorarak bilgisine ulaşılmak istenilen şeyleri öğrenmek için yöneltilen sorular dört kısma ayrılır. Bunlardan ilki *-mi* (*var mıdır?*) sorusudur. Bu soru ya bir şeyin varlığını bilmeye ya da bir şeydeki özellik veya bir durumun varlığını bilmeye yöneliktir.³⁶ *Hülâsa*'da bu türden bir soru yöneltilmemiştir. Bunun sebebi olarak *-mi?* soru edatı hakkındaki açıklamadan hareketle ahlâk ya da ahlâka ilişkin kavram, tanım ve olgu gibi hususların varlığının Abdülkâdir Bey tarafından baştan kabul edilmesidir, denilebilir.

Soru sorarak bilgisi talep edilen soruların ikinci türü, kendisiyle tasdikten ziyade tasavvurun tarif edildiği *nedir?* sorusudur. Mantık ilminde tasavvur, varlıkların bizzat kendilerinin bilgisi olarak kabul edilmektedir ki buna *kavram* da denilebilir. Tasdik ise tasavvura konu olan varlıkların bizzat kendisinin olumsuz ya da olumlu olarak birbirine nispet edilmesi şeklinde tanımlanmaktadır ki bu da bir anlamda *önerme* gibi anlaşılabilir.³⁷ Buradan hareketle *nedir?* soru edatının ağırlıklı tasavvur kapsamında kabul edilebilecek kavramlara yönelik olduğu söylenebilir. Bu soru türü farklı şekillerde gelmektedir. Birinci şekilde *nedir?* sorusu doğrudan isme yönelik sorulur. Anlamı “bu isimle kastedilen nedir?” manasındadır. İmam Gazzâlî'ye göre bu tür soru bütün sorulardan önce gelmektedir. Onun verdiği örnekte “âlem” ve “hudûs”un manasını anlamayanın “Âlem mevcut mudur?” şeklinde sormasının mümkün olamayacağı ifade edilmektedir. *Nedir?* sorusunun diğer şekli ise “İnsan nedir?” örneğindeki gibi bir şeyin zatının hakikatini sorgulamaya yönelik olabilir. Çünkü “insan” ismiyle “âdemoğlu”nun kastedildiği bilindiğinde bu soru ile artık onun tanımlanması istenir. Bu soru *-mi* (*var mıdır?*) sorusunun akabinde gelmektedir. Çünkü “insan”ın varlığını bilmeyen onun tanımını soramaz.³⁸ Açıklamalardan anlaşılacağı üzere *nedir?* soru edatıyla ya bilinmeyen bir şeyde onunla ne kastedildiği ya da varlığı kabul edilen bir şeyin tanımı sorulur.

Tablo 1'e göre *Hülâsa*'da %67,6 oranla en çok yöneltilen soru *nedir?* soru edatıyla kurulmuştur. *Nedir?* soru edatıyla toplamda 92 soru yöneltilmiştir. *Hülâsa*'da *nedir?* sorusunun yukarıda belirtilen iki şeklinin de kullanıldığını görüyoruz. Örneğin kitaptaki on ikinci soru “İlm-i ahlâk nedir?” şeklinde yöneltilerek doğrudan *ilm-i ahlâk* kavramıyla kastedilenin ne olduğu sorgulanmaktadır. Bunu verilen cevaptan öğreniyoruz. Cevabı “İlm-i ahlâk, ilm-i hikmetin bir şubesidir.” şeklinde verilerek tanım yapmak yerine kavramdan ne kastedildiği ve neyle ilgili olduğu

³⁶ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, 360-362; İbn Hazm, *Et-Takrîb Li-Haddi'l-Mantuk*, çev. İbrahim Çapak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 432.

³⁷ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, 44.

³⁸ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, 362.

açıklanmıştır. Akabindeki on üçüncü soru da “İlm-i ahlâk neye derler?” şeklindedir. Bu sorudaki *neye derler?* sorusu *nedir?* soru edatı hükmünde kabul edilebilir. Dolayısıyla burada *nedir?* sorusunun ikinci şeklindeki gibi *ilm-i ahlâk*ın hakikati sorgulanarak kavramın tanımının talep edildiği cevaptan çıkarılmaktadır. Sorunun cevabında talebe uygun bir şekilde şu tanım verilmektedir:

“İlm-i ahlâk, vicdan-ı beşere tarik-i hayr ve şerri irâe ile aksâm ve vezâif-i insaniyeyi ta’dâd ve kuvâ-yı nefis-i nâtukanın emrâz-ı maneviyeden sıyânети ve ilel-i ruhaniyenin def-i mazarratı esbâbını i’dâd eyleyen bir ilm-i celilü’l-kadrdır.”³⁹

Bununla birlikte *nedir?* soru edatıyla yöneltilen 92 sorunun tamamı tanımlamayı talep etmemektedir. Başka bir anlamda *Hülâsa*’nın yazarı Abdülkâdir Bey, *nedir?* sorusuna verdiği cevapların tamamında doğrudan tanım yapmayı tercih etmemiştir. Bu çerçevede *nedir?* sorusuna verilen cevaplar kendi içinde tasnif edilmiştir. Tablo 4’teki tasnife bakıldığında 46 soruya tanım yaparak; diğerlerinde ise kavramın değeri, açıklama, delillendirme ve sınıflandırma gibi farklı hususlar gözetilerek cevap verilmektedir. Bu hususlar da aşağıdaki gibi tasnif edildi.

Soru Edatı	Soruya Verilen Cevap	f
Nedir?	Tanım	46
	Kavramın değeri ve önemi	24
	Açıklama talebi	11
	Delillendirme talebi	8
	Sınıflandırma talebi	2
	Kavramın neyle ilgili olduğu	1
Toplam		92

db | 703

Nedir? soru edatına verilen cevaplardan 11 soruda açıklama talebinde bulunduğu görülmektedir. Örneğin “*Adlin ifrat ve tefriti nedir?*” sorusuna “*Bu kuvvetin ifrat ve tefriti olmayıp adalet müntefi olduğu surette yalnız mukabili olan cevr tahakkuk eder.*”⁴⁰ şeklinde cevap verilerek açıklama yapılmıştır. 8 soruda da delillendirme talebinde bulunulmuştur. Bunlarda daha çok açıklanan ahlâkî bir kavrama veya duruma ilişkin ayet ve hadislerden deliller getirilmesi istenmiştir. *Nedir?* soru edatıyla yöneltilen iki soruda sınıflandırma; bir soruda da kavramın neyle ilgili olduğu talep edilmiştir.

³⁹ Mehmet Abdülkâdir, *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk*, 3.

⁴⁰ Mehmet Abdülkâdir, *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk*, 17.

Bunların haricinde *nedir?* soru edatıyla yöneltilen 24 soruda ise yine tanımlama yapılmayarak kavramın değeri ve önemine ilişkin cevap verilmektedir. Yukarıda çerçevesi çizilen *nedir?* soru edatının her iki kullanım şeklindeki gibi cevabında tanım yapmak ya da neyle ilgili olduğunu söylemek yerine başka bir tercihte bulunulmaktadır. Sorunun cevabında bir tanım yapılması beklenirken muhatabın ummadığı bir karşılıkla mukabele verilerek kavramın değeri ve önemi ön plana çıkarılmıştır. Bunun öğretim yöntem ve teknikleri kısmında da ifade edildiği üzere bilinçli bir tercih olduğunu söyleyebiliriz. Böylesi bir mukabele belagat ilminde kullanıldığını görüyoruz ki bu durum *üslûb-ı hakîm* olarak kavramlaştırılmaktadır. Sekkâkî'ye (ö. 626/1229) göre *üslûb-ı hakîm* iki şekilde anlaşılmalıdır. Birinci şeklinde “muhatabın ummadığı bir şeyle karşılaşması” olarak tanımlanmıştır. İkincisinde ise “soru soran kişinin, beklediği cevaptan farklı bir cevapla karşılaşması” olarak anlaşılmalıdır. Buradaki ikinci duruma şu ayetten örnek getirilmektedir: “Sana hilalleri sorarlar. De ki: Onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir.”⁴¹ Burada, soruda istenen şeyle verilen cevap farklı olmuştur. Böyle bir üslup benimsenmesinin sebepleri arasında sorulan hususun gerçek (tam) cevabını vermek yerine sorulan şeyde muhatap için önemli hususun ön plana çıkarılması ve bu hususa dikkatlerin çekilmesi sayılmaktadır.⁴²

Buaçıklamalar çerçevesinde *Hülâsa*'da *üslûb-ı hakîm* Abdülkâdir Bey tarafından tercihen kullanıldığını söyleyebiliriz. Kitapta öncelikle muhatap alınan kitlenin öğrenciler olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, onlar açısından kavramlarda önemli görülen hususlar öne çıkarılmaktadır. Örneğin “Şefkât nedir?” şeklindeki soru doğrudan bir kavrama yöneliktir. Cevap şu şekildedir:

“Şefkat, sâika-i hamiyet ve eser-i insaniyettir. Şefik-i ümmet Efendimiz bir hadis-i şeriflerinde: “Ey güruh-ı muhtâcîn, siz ihsanı ümmetimin merhamet ve şefkatlerinden talep ediniz.” buyurmuşlardır.”⁴³

Burada cevap olarak kavramın tanımlanması yönünde bir beklenti vardır. Ancak Abdülkâdir Bey, bu soruda tanım yapmamaktadır. Bunun yerine öğrencilerin dikkatini doğrudan *şefkat* kavramının değerine ve önemine yoğunlaştıran hikmetli bir üslupla cevap vermeyi tercih etmektedir. Bu sayede *şefkat* kavramını bilişsel anlamda öğrencilerin zihinlerine tanım yaparak yerleştirmektense onların duyuşsal yönüne yani hissiyatına hitap ederek kavrama ilişkin bir tutum geliştirmesi gözetilmiş olur. Kitapta *üslûb-ı hakîm*, güzel ahlâka ilişkin kavramların yanında *riya*, *isyan*, *enâniyet* gibi yerilen huylarda da kullanıldığını belirtmeliyiz. Dolayısıyla yerilen

⁴¹ Bakara, 2/189.

⁴² Ebû Ya'kûb Es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm: Belâgat*, çev. Zekeriya Çelik (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 358.

⁴³ Mehmet Abdülkâdir, *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk*, 18.

huylara ilişkin de duyuşsal yönden bir tutum geliştirilmesi hedeflenmiştir diyebiliriz. Ayrıca bu durum girişte zikredilen “Öğrencilerin dikkatlerini konuya çekmek” şeklindeki ilkenin de dikkate alındığını göstermektedir.

Böylesi bir tutum geliştirmenin sadece *nedir?* soru edatında değil diğer soru edatlarında da gözetildiği Tablo 5’te görülmektedir.

Tablo 5: Verilen cevaba göre kavramın değeri ve öneminin ön plana çıkarıldığı soru edatları	
Soru Edatı	f
Nedir?	24
Neye derler?	4
Ne demektir?	1
Nasıl?	1
Toplam	30

Soru sorarak bilgisi talep edilen soruların üçüncü türü *niçin?* sorusudur. Bu soru, *-mi (var mıdır?)* sorusunun cevabının illetini yani sebebini talep eden bir soru türüdür. “Âlem niçin hâdistir?” sorusu örnek verilebilir. Bu türün “Niçin Allah mevcuttur, dedin?” sorusundaki gibi tasdikini illetini bilmeye yönelik soru olduğu ifade edilmektedir.⁴⁴ Buradan anlaşılıyor ki *niçin?* soru edatı, tasavvurdan ziyade ağırlıklı olarak tasdik kabilindeki cümlelere ilişkin yöneltilmektedir. Hülâsa’da *niçin?* soru edatıyla sadece bir soru vardır. Bu da “Ruhu niçin bu terki ile icmâl eyledik?”⁴⁵ sorusudur ki burada bir gerekçelendirme talebinde bulunmaktadır. Yani bu sorunun bir öncesinde ruh, “mukaddes manevi bir cevher” şeklinde vasıflandırılmıştır. Ruh hakkındaki bu tasdikini sebebi *niçin?* soru edatıyla sorgulanmaktadır. Cevabı şu şekilde gerekçelendirilerek verilmektedir:

“Cevher tabiriyle araziyet-i ruh iddiasını reddetmiş oluruz. Kuds kelimesi Cenâb-ı Hakk’ın ruhu zât-ı ecel ve a’lâsına nisbet buyurduğunu telmih ediyor. Manevi lafzı ise ruha isbat-ı cismaniyet etmek isteyenlerin za’f-ı ârâsına işaret eder.”

Dördüncü soru türü *hangisi?* sorusudur. Bu soru bir şeyi başkalarından ayırt etmeyi talep eden bir sorudur.⁴⁶ Hülâsa’da *hangisi?* soru edatıyla 6 soru yöneltilmiştir ki bu soruların cevabına bakıldığında daha çok bir bütünün tasnif edilmesine ilişkin bir talepte bulunduğu görülmektedir

⁴⁴ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mi’yâru’l-İlm*, 362.

⁴⁵ Mehmet Abdülkâdir, *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk*, 2.

⁴⁶ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mi’yâru’l-İlm*, 360-362.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren yeni açılan mekteplerde ahlâk, müstakil bir ders şeklinde müfredatın önemli bir parçası olagelmıştır. Öneme binaen derslerde kullanılmak üzere birçok ahlâk kitabı telif edilmiştir. Ahlâk eğitimini önemseyen devlet erkânının, öğrencilerin gelişimine katkıda bulunulması için *mekârim-i ahlâk*ın tahsilini teşviki üzerine Abdülkâdir Bey, nazarî ahlak merkezli *Mekârim-i Ahlâk*'ı ders kitabı olarak yazmıştır. Kadim *mekârim-i ahlâk* edebiyatının yeni sureti olarak tavsif ettiğimiz *Mekârim-i Ahlâk*, hülâsa edilerek ahlâk eğitimindeki etkisinin arttırılması için soru cevap usulü ile tertip edilmiş ve bir ders materyali haline getirilmiştir. *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk* ismi altında incelediğimiz bu eserde kullanılan soru cevap tekniğinin tahlili neticesinde ortaya çıkan sonuçları şu şekilde ifade edebiliriz.

Söz konusu dönemde farklı alanlardaki ders kitaplarının hülâsa edilerek ya da soru cevap tekniği kullanılarak yazılması yaygındır. Kitaplar soru cevap tekniği ile yazılırken öğrencilerin dikkatlerini konuya çekmek, konuları zihinlere güçlü bir şekilde yerleştirmek ve ders hocasına konulara uygun soru yöneltme imkânı sunmak gibi birtakım ilkelerin benimsendiği tespit edilmiştir. İncelediğimiz *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk*'da da bu ilkelerin göz önünde bulundurulduğu görülmüştür.

706 | db

Sekiz bölüm hâlinde oluşturulan eserde soru cevapların diziliminde takip edilen usulde asıl hedef, muhatapların (öncelikle öğrencilerin) zihinlerinde bir ahlâk tasavvuru oluşturmaktır. Bu hedefe ulaşmak için bölümlerde özellikle de birinci hülâsada kavramlar, iç içe geçmiş şekilde zihinsel bir ağ oluşturularak ahlâk tasavvuruna götüren yola tek tek döşenmiştir. Soruların diziliminde tümevarım yöntemini tercih eden Abdülkâdir Bey, muhataplarının zihinlerine ahlâkı temellendirerek fikrî bir inşa faaliyetinde bulunmaya çalışmıştır. Abdülkâdir Bey'in benimsediği usulde ahlâk düşüncesi öğrencilerin zihinlerine nakış nakış işlenerek bir tasavvur oluşturulması söz konusudur. Tasavvurun oluşturulmasında ise sadece zihinsel olarak değil aynı zamanda duygulara hitap ederek bir tutum geliştirilmesine de gayret edilmiştir.

Soru cevap tekniğinin tahlili öğretim yöntem ve teknikleri ile mantık ilmi çerçevesinde yapılmıştır. *Hülâsa*'daki soruların öğretim yöntem ve teknikleri açısından tahlili neticesinde, sınırlı cevabı gerektiren *yakınsak soru* türlerinin ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmektedir. Yakınsak soru türleri bilişsel alan kapsamındadır. Nazarî ahlâk türünde kaleme alınan kitap yoğun bir kavramsal ağla örülmektedir. Kavramların öğrencilere tanıtılması, aktarılması, onların gündemine taşınması için bilgi basamağına hitap eden yakınsak soru türleri tercih edilmektedir. Bilgi basamağında öğrenilecek hususlar sonraki öğrenmelerin bir alt yapısı kabilinden

düşünülmelidir. Dolayısıyla *Hülâsa*’daki yakınsak soru türleri, ileri seviye için zemini sağlamlaştırmada “atlama taşı” olarak kullanılmak istenmiştir.

Ahlâk dersinde kullanılan *Hülâsa*’nın içindeki konu ve kavramlar öğrencilere sadece bilişsel yönden değil duyuşsal yönden de hitap etmiştir. Ahlâk eğitiminde öğrencilerin davranışlarını güzelleştirme hedefine sadece ahlâkî meselelerin tanınması ya da bilinmesi ile ulaşamayacağı kitapta dikkate alınmıştır. Bu sebeple ahlâkî meselelere ilişkin öğrencilerin tutumlarını da yönlendirmek için soruların önemli bir kısmının cevabı duyuşsal alana yönelik verilmiştir.

Hülâsa’nın soruları mantık ilmi açısından analiz edilmiştir. Bu bağlamda kitapta varlığın anlaşılmasına ilişkin yöneltilen temel sorulardan en çok “nedir?” soru edatının kullanıldığı tespit edilmiştir. “Nedir?” soru edatıyla öğrencilerin zihinlerinde bir bilgi inşa edilmeye çalışılmıştır. Örneğin “ilm-i ahlâk” kavramının tanımına ulaşmak için dokuz kavramın “ne olduğu?” sorularak asıl ulaşılmak istenen kavramın zeminini teşkil eden kavramlar ile öğrencilerin zihinleri örülmektedir.

Soru cevap tekniğinde sadece mantıktan değil aynı zamanda belâgat ilminden de yararlandığı tespit edilmiştir. Kitapta ekseriyetle yapılan tanımlamaların ağırlaştırdığı gidişata farklı tarzda verilen cevaplarla yön verilmektedir. Farklı tarz; belâgatta, muhatabın beklemediği bir karşılıkla mukabelede bulunmak şeklinde *üslûb-ı hakîm* olarak kavramlaştırılan ifade biçimiyle yakalanmaya çalışılmaktadır. Böylelikle öğrencilere doğrudan tanım verilmemekle birlikte onlar nazarında değeri ve önemi ön plana çıkarılarak kavrama ilişkin bir tutum geliştirilmesi istenmektedir. Bu durumun öğrencilere birkaç yönden katkısı olduğu yorumu yapılabilir. Öncelikle üslup çeşitliliği sağlanmaktadır. Sorular belirli tiplerde yöneltilmekle birlikte verilen cevaplarla tek düze kalıpların ötesine geçilmektedir. İkinci katkı olarak dilin nitelikli kullanımı sayesinde öğrencilerin edebî zevklerine hitap edilmektedir. Zevk-i selim sahibi kişilik geliştirme bakımından edebiyatın ahlâk eğitimine katkısı kullanılmaya çalışılmaktadır. *Üslûb-ı hakîm*’in önemli başka bir katkısı ise zihinlere hitap eden diğer cevapların yanında muhatapların hissiyatına da dokunulmuş olmasıdır. Hissiyata dokunmak, ahlâk eğitiminde önemi yadsınamaz bir gerçektir.

Öneriler

Soru cevap tekniği kullanılarak oluşturulan bu eserde benimsenen ilkeler ve yaklaşım dikkate alınarak, günümüz ahlâk eğitiminde de kullanılacak etkili bir ders materyali hazırlanabileceğini söyleyebiliriz. Bu kapsamda aşağıdaki önerileri sunabiliriz:

- Soru cevap tekniği kullanılarak yardımcı ders materyalleri hazırlanabilir. Bu sayede asıl ders kitabı öğrencinin faydalanması için özetlenmiş olur.
- Sorular yazılırken; öğrencilerin dikkatlerini konuya çekmek, konuları zihinlere güçlü bir şekilde yerleştirmek ve ders hocasına konulara uygun soru yöneltme imkânı sunmak gibi ilkeler göz önünde bulundurulabilir.
- Sorular yazılırken basitten karmaşığa doğru sıralanabilir. Böylece öğrenci zihninde kavramsal çerçeve oluşturulabilir.
- Kavramsal çerçeve zihin için bir zemin oluşturmalıdır. Bu zemin üzerine ise ahlâk tasavvuru oluşturulabilir.
- Ahlâk ile ilgili soru ve cevaplar sadece bilişsel alana hitap etmemelidir. Özellikle soruların cevaplarında duyuşsal alana da hitap edecek bir üslup benimsenmelidir.
- Ahlâk ile ilgili soru ve cevaplar öğrencilerin zevk-i selimine hitap etmek için edebî bir üslupla verilmelidir.

Kaynakça

- Abdullah Şevket (İçelli). *Ahlâk-ı Dinî*. İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1328.
- Ağırakça Pehlivan, Gülsüm. *Mekteplerde Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi (1839-1923)*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.
- Ahmed Nazif. *Ahlâk-k Diniye ve Vezâif-i İslâmiye*. İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1331.
- Ali Seydi. *Ahlâk-ı Dinî (Vezâif Nazariyesi Üzerine Müretteb)*. Dersââdet: Kanaat Matbaası, Birinci Tab'ı., 1329.
- Arslan, Ali - Cevat Eker (ed.). *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayınları, 3. Basım., 2020.
- Bloom, Benjamin S. (ed.). *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals-Handbook 1 Cognitive Domain*. Michigan: Longmans, 1956.
- Borich, Gray D. *Etkili Öğretim Yöntemleri “Araştırma Temelli Uygulama”*. çev. M. Bahattin Acat. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 8. Baskı., 2017.
- Bursalı Mehmet Tahir bin Rıfat. *Ahlâk Kitaplarımız*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1325.
- Çapak, İbrahim. *Ana Hatlarıyla Mantık*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Baskı., 2013.
- Ebû Hâmîd el-Gazzâlî. *Mi'yâru'l-İlm*. çev. Ali Durusoy. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Ebû Ya'kûb Es-Sekkâkî. *Miftâhu'l-Ulûm: Belâgat*. çev. Zekeriya Çelik. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1. Basım., 2017.
- F. Oliva, Peter - R. Gordon, William II. *Program Geliştirme*. çev. Kerim Gündoğdu. Ankara: Pegem Akademi, 2018.
- Ferid. *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlâk*. Ankara: Vilayet Matbaası, 1339.
- Güçtekin, Nuri. “İstanbul'daki Özel İslam Mektepleri (1873-1922)”. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 22 (2012), 1-40.
- Habib Efendi. *Hülâsa-i Rehnümâ-yı Fârisî*. İstanbul: Karabet, İkinci Tab'ı., 1316.
- Hüseyi Râci. *Telhîsü'l-İnşâ*. İstanbul: Âlem Matbaası, 1312.
- Hüseyin Hıfzı. *Hülâsa-i Tarih-i İslâm*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1324.
- Hüseyin Hıfzı. *Sualli Cevaplı Musavver Talim-i Coğrafya*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1324.
- Hüseyin Hıfzı. *Sualli ve Cevaplı Muhtasar İlmihâl*. Dersââdet: Selanik Matbaası, Beşinci Tab'ı., 1328.
- Hüseyin Hıfzı. *Zübde-i Mantık yahut Sualli Cevaplı İsağoci*. Dersââdet: Şirket-i

Mürettebiye Matbaası, 1322.

Işık, Şerife (ed.). *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Pegem Akademi, 8. Basım, 2020.

İbn Hazm. *Et-Takrîb Li-Haddi'l-Mantık*. çev. İbrahim Çapak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.

Kazım. *Telhîs-i Hukuk-ı Mevzûa*. İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı, Tab'-I Sâni., 1313.

Koca, Suat. *Hadis ve Ahlâk*. İstanbul: Kuramer, 2020.

Levend, Ağâh Sırrı. "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 89-115.

Lorin W. Anderson, David R. Krathwohl (ed.). *Öğrenme Öğretim ve Değerlendirme İle İlgili Bir Sınıflama*. çev. Durmuş Ali Özçelik. Ankara: Pegem Akademi, 4. Baskı., 2021.

Mahmud Cevad, İbnü's-Şeyh Nâfi. *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. Matbaa-i Âmire, 1338.

Mehmet Abdülkâdir. *Çocuklarımıza Küçük Resimli Haritalı İslâm Tarihi*. Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1329.

Mehmet Abdülkâdir. *Hülâsa-i Mekârim-i Ahlâk*. Dersâadet: Kütübhâne-i Saâdet, 1326.

Mehmet Abdülkâdir. *Mekârim-i Ahlâk*. Dersâadet: Kütübhâne-i Saâdet, 1326.

Mehmet Sâdik Rıfat Paşa. *Risâle-i Ahlâk*. Tophâne-i Âmire Matbaası, 1285.

Mihri. *Mutavvel Sarf-ı Osmanî*. Dersâadet: Matbaa-i Nişan Berberyan, Tab'-I Sâni., 1304.

Mustafa. *Telhîsü'l-Mûlahhas İlmihâl*. Dersâadet, 1324.

Osmanzâde Hüseyin Vassâf. *Hülâsa-i Coğrafya-yı Umumî*. İstanbul, 1309.

Öztürk, Faruk. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ahlak Kitapları". *Kebikeç* 9 (1998), 31-39.

Sâti Bey. *Fenn-i Terbiye*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017.

Selim Sabit. *Rehnümâ-yı Muallimîn*. Dâru't-tubâati'l-âmire, ts.

Süleyman Zühdî Ziştovi. *Mantuku'l-Tayr Risâlesi*. Dersâadet: Mahmud Bey Matbaası, 1304.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 8. Basım, 2011.

Maârif-i Umumiye Nezâreti'ne Merbût Bi'l-cümle Mekâtibin Ders Cetvelleridir. İstanbul: Asır Matbaası, 1320.

"Tedrisâtta İsticvâb". *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası* 1/10 (1326), 177-180.